

S Ágnes asszony a patakban

Régi rongyát mossa, mossa –

Fehér leple foszlányait

A szilaj hab elkapdossa.”

(Arany János | ÁGNES ASSZONY)

„Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép...”

(Radnóti Miklós | NEM TUDHATOM)

1. Az antiszemitizmus nem bűn

Az antiszemitizmus nekünk, ma élő magyaroknak nem bűnünk, hanem büntetésünk. Bennünket, túlélő zsidókat sért ugyan, de a sérülésbe hatoló méreg elsősorban minket, magyarokat mérgez.

Az antiszemitizmus nem közönséges érzelem – „mit csináljak, ha egyszer nem szeretem őket?” –, hanem különös szenvedély. Aki rászokott, hajlamos mindent ennek szemüvegén keresztül látni: azonnal és csalahatlatlanul felismeri a zsidók mesterkedését mindenben, ami csak rossz a világon. A zsidóság iránti szenvedélyes érdeklődés egyébként kétértelmű: pozitív és negatív érzelmeket egyaránt kiválthat a zsidók jelentőségének és jelenlétének túlértékelése, át is csaphat az egyik a másikba. Az antiszemita ugyanis nem okvetlenül gyűlöli a zsidót, és főleg nem a zsidót gyűlöli. Félelme, sérelme, irigysége tárgyát nevezi zsidónak, s a jogos védekezés e megfoghatatlan, de számára nagyon is jól érzékelhető veszedelem ellen jogosítja fel rendkívüli magatartásra. Kívülről nézve azonban, tehát azoknak a szemében, akik e kényszerképzetnek nem áldozatai, megvetés és gúny tárgya lesz, amint dühödten marja magát ott, ahol nem viszket; mutogatja rühét, amit inkább takargatnia kellene. S hagyják a nyomorultat a vesztébe rohanni, képzelt ellenséggel hadakozva valódiak helyett – senki se szánja. Ez megérdemelt büntetésünk.

Az antiszemitizmus eredete némileg rejtélyes, történelme, sajnos, már érthető és megmagyarázható. A szétszórt kis nép beilleszkedése és be nem illeszkedése a Római Birodalom különböző provinciáiban nem különbözik túlságosan más leigázott vagy bevándorló népcsoportok történetétől. A mediterrán népek nagy olvasztótégelyében zajló, többnyire véres konfliktusokkal terhelt együttélés során fordulatot majd csak a negyedik évszázad hoz, amikor a zsidók által mindenhová behurcolt szektavallás, a kereszténység túlsúlyra jut a birodalomban. Nem újkeletű, lélektanilag mindenestre hihető magyarázat, hogy az európaiak, akikre a következő századokban mindenütt ráerőltetik a türelmetlen, magának kizárólagosságot követelő új hitet, a kereszténység elleni tiltakozásukat juttatták kifejezésre a vallásalapító zsidó próféta népe ellen feltámadó gyűlöletben. Nem tudhatjuk, hogy a Krisztus-gyilkosok iránti megvetést prédikáló keresztény papok csak meglovagolták a nyíltan-titokban ellenük támadt népharagot, vagy annak tudatos kezdeményezői voltak. Annyi bizonyos, hogy a következő másfélezer évben a zsidógyűlölet a keresztény világnézet szerves része lett, intézményesült, és igazolta, sőt, az igazolásra nem szoruló, normális viselkedés részévé tette a bélyeges sereg üldözését és kiközösítését. Részleges változást e téren csak a felvilágosult 18–19. század hoz. Az egyenlőség, embertestvériség és lelkiismereti szabadság – amúgy keresztény gyökerű – szellemi forradalma véghezviszi a zsidók emancipációját, ott és annyira, ahol és amennyire ez a forradalom végbement. Európa nyugati felén lényegesen több, keleten jóval kevesebb sikerrel.

Amikor azonban ezt megállapítják, és a polgárosodás „elmaradottságával” magyarázzák a későbbi fejleményeket, rendszerint megfelelnek egy korántsem mellékes körülményről. A középkori zsidóüldözések következtében nyugaton alig maradt számottevő zsidó népesség. Egyesek szerint éppen a német és francia földről elüldözött zsidók telepedtek le később Kelet-Európa birodalmainak területén, ahol az állami keretek bizonytalansága, a gyengébb ellenőrzés és egyéb okok ezt lehetővé tették. Ezekben az országokban az archaikus népi antiszemitizmus is változatlan formában élt tovább. A modern, szekuláris zsidóellenesség szülőföldjét viszont nem itt kell keresnünk, hanem kelet és nyugat között, azokban az országokban, ahová a zsidók a tizenkilencedik

században nagyon rövid idő alatt, nagyon nagy számban vándoroltak be. Elsősorban a Habsburgok országaiban.

A II. József türelmi rendeletét követő száz esztendőben a nemzeti-nemzetiségi kérdésre igen érzékeny Magyarország területére sok százezer zsidó érkezik. Az ország fővárosának, Európa leggyorsabban fejlődő városának lakossága a Millennium idején már több mint 20%-ban zsidó származású, és közülük kerül ki az orvosok, ügyvédek mintegy fele. Ennek az egyszerű demográfiai ténynek bármi egyébnél nagyobb jelentősége lesz a továbbiakban. Nyelvi, vallási és kulturális tekintetben szembeszökően idegen népeességről van szó. A törvényes szankciókat, amelyek kizárták őket a tisztességes emberek társadalmából, csak fokozatosan oldják fel az évszázad során: egyenjogúságuk szokatlan újdonság, ellene mond a dolgok hagyományos rendjének. Beilleszkedésük ehhez képest meglepően békésen megy végbe. Erről sokan írtak már, ezúttal meglegedhetünk annak nyomatékos kijelentésével, hogy az aránylag sikeresen induló együttélés a befogadó társadalomnak és a jövevényeknek egyaránt becsületére válik, és mindkét fél számára roppant előnyösnek bizonyult. Elvitathatatlan a zsidók kiemelkedő közreműködése a hazai polgárosodásban, amely a szellemi és anyagi alkotómunka szinte valamennyi területére kiterjed. Igyekezettük, hogy „jó magyarokká” váljanak, őszinte volt: úgy érezték, végre otthonra leltek. A polgárosodás és a magyar nyelvű iskoláztatás megkönnyítette számukra, hogy megszabaduljanak zárt és odáig makacsul őrzött vallási-kulturális hagyományukból mindattól, ami akadályozná beilleszkedésüket. Az asszimilációjukban érdekelt magyar társadalom pedig segítette és honorálta ezt a törekvést, s ezt annál könnyebben tehette, minthogy programszerűen zajlott a nemzetiségek elmagyarosítása a nyelvi-kulturális asszimiláció, a jogkiterjesztés és a társadalmi-gazdasági integráció eszközeivel.

A programot Széchenyi hirdette meg, s nem a kijelölt út helyességén múlt, hanem a vállalkozás végzetes megkésettységén, hogy az nem vezethetett sikerre. A korábban – esetleg csak egy-két századdal korábban – betelepült, illetve összefüggő területeket benépesítő nemzetiségek ekkor már, érthető okokból elutasították az együttműködést. A zsidóság – szintén érthető okokból – készséges partnernek mutatkozott.

A gyorsan magyarosodó s még gyorsabban érvényesülő zsidó kereskedők, gyárosok, orvosok, jogászok, tudósok, művészek és irodalmárok értékes szerepet játszottak – mert játszhattak – a közéletben, amelyre az első világháború előtt mégsem a modernizációban vesztes társadalmi csoportok fel-fellángoló zsidóellenessége nyomta rá a bélyegét. Rohamos térhódításuk a legirigyletebb foglalkozáscsoportokban ugyanakkor a Bibó István által emlegetett „szerencsétlen találkozások” sokaságához vezetett, melyekből befogadók és befogadottak egyaránt jócskán szerezhettek egymásról negatív tapasztalatokat. Az antiszemitizmus első fellángolásai – a nyolcvanas évektől – azonban nem fordítják a közhangulatot a zsidó származásúak ellen. Erre csak az első világháború éveiben és a Tanácsköztársaság idején kerül sor, de különösen akkor, amikor a nemzet történetének Mohács óta legsúlyosabb traumáját éli át: Trianon után. A katasztrófa a maradék magyarságot nem összefogásra ösztönzi, hanem egymás ellen fordítja. A következő évtizedekre úr és paraszt, munkás és tőkés, város és falu, régi és új elítéltegek, törzsökös magyarok és jöttmentek elkeseredett, végzetes ellenségeskedése jellemző.

Retteg a szegénytől a gazdag,

s a gazdagtól fél a szegény.

Fortélyos félelem igazgat

minket s nem csalóka remény.

(József Attila | HAZÁM)

A zsidó mint a kapitalista modernizáció hasznélvezője, egyszersmind a társadalom rendjét felforgató „proletárdiktatúra” főszereplője különösen alkalmas volt a bűnbak szerepére. A kocsmai asztaltársaságok, élc- és hecclapok antiszemitizmusa ekkor válik kormányprogrammá és kurzus-ideológiává, egy új kreatúra, az úgynevezett keresztény középosztály identitásának szerves részévé. Mi, akik attól vagyunk „mi”, hogy nem „ti” vagyunk: nem vagyunk zsidók. (Svábok se szívesen, de azt könnyebb letagadni.)

A magyar nemzeti önazonosság deficitjét a zsidógyűlölet ellensúlyozta. Miféle deficitre gondolok? A független nemzetállam ára az ország területének megcsonkítása volt, magyarul a területek hatalmas arányban kerültek idegen fennhatóság alá. Nem sikerült még egyszer magyarrá tenni a történelmi Magyarország földjét. A harmadára zsugorodott, legyőzött, lefegyverzett, kivézt és tönkrement ország lakóinak sérült önbecsülését volt hivatott gyógyítani az idegengyűlölet, a történelmi múlt meghamisítása és a bűnbakképzés – az a három vonás, amely azóta minden újabb megrázkódtatásnál felbukkan, a legváltozatosabb formákban. Az idegengyűlölet, amely időnként még az erdélyi magyart is romának nézi. A történelemhamisítás, amely Horthyból honmentőt, Kádárból apafigurát, hunból, sumérből ősmagyar rokonságot csinál, s az országúti jelzőtáblára székely rovásírással írja ki a Budapest-környéki sváb, tót és rác falvak nevét. Az ön-vigasztaló bűnbakképzés, hogy minket újra és újra csak árulás, csalás fosztott meg a megérdemelt győzelemtől. Görgey Artúr sírját, bizony, megköpdöstük, az Aranycsapat edzőjének ablakát bevertük és a többi, és a többi. Idegengyűlölet, bűnbakképzés és múlthamisítás együtt magyarázza a háborúban vesztes nemzetek körében elszabaduló gyűlöletet a zsidóság iránt, amelyet, ne feledjük, mégiscsak a másfélezer éves keresztény antijudaizmus öröksége készített elő erre a hálátlan szerepre. Ugyanarra, amit elsősorban a magyar kisebbség töltött s tölt be mind a mai napig a nálunk nem

kevésbé identitás-hiányos szomszéd nemzetek körében. Magyar és zsidó sors rokonságának sejtelmét egyébként irodalmunk klasszikusai hagyományozták ránk, ezt az örökséget azonban aligha ismerik, akik manapság oly szívesen hivatkoznak a nemzeti hagyományra. A nyilvános illemhelyek faláról a névtelen bloggerek kommentjeibe költözött alsójobboldali zsidógyűlölet más hagyományt követ. Most ennek próbálunk utánajárni.

2. A bűn

Bayer Zsolt nem Szabó Dezső szellemi örököse, Bíró Zoltán nem Németh László művének folytatója, Bencsik András még egy Milotay István János szintjét sem érheti soha el. És itt nem csak a nivőkülönbségre gondolok. Ha ugyanazt mondják és gondolják, amit neves elődeik, az is egészen mást jelent. Időközben ugyanis történt valami.

Szörnyű lehetett zsidónak lenni a két világháború közötti Magyarországon: méltatlan vádaknak, utcai inzultusoknak, egyre erősödő hivatalos diszkriminációnak kitéve. S ez talán éppen a magyar zsidó kultúra legfényesebb, leginkább termékeny korszaka, egyúttal az az időszak, amelyben a zsidó kisemberek tömegeinek elmagyarosodása befejezett tényé lett. A magyar szellemi élet legjobbjai el is utasították az antiszemita divat hatása alá került társakat, s Bethlen realizmusa sokáig megakadályozta érvényesülését a politikában. Olyan kiváló gondolkodók, mint Szabó Dezső, Prohászka Ottokár, Teleki Pál vagy Németh László a zsidósággal szemben igazságtalan, elfogult kijelentéseire mégis bizonyos mértékig mentséget találhatunk abban, hogy a kapitalista kizsákmányolás, majd a kommunista terror összekapcsolása a zsidó tőkés vagy a zsidó népbiztos alakjával, ha rossz válasz is volt, de égetően időszerű kérdésre adott válasz: a zsákutcába futott, kudarcos magyar történelem megértésére tett kétségbeesett kísérlet része volt. És ami a legfontosabb: szerzőink nem tudhatták, hogy szavaik, tetteik milyen katasztrófális következményekkel járnak majd. Az a zsidó középosztály és értelmiség, amellyel szemben konkurenciaharcot folytattak, az a baloldali zsidó radikalizmus, amelytől rendszerüket féltették, mindenestre létezett, valóságos anyagi és kulturális befolyással rendelkezett. A méltatlan vádakra hivatkozva még nem gyilkoltak meg félmillió, zsidónak minősített magyar embert.

Különös vita zajlik napjainkban: terheli-e felelősség az egykori magyar kormányt, a magyar társadalmat azért, hogy az ország lakosságának 4-5%-át 1944–45-ben az illetékes magyar hatóságok aktív közreműködésével elhurcolták, bevagonírozták, majd elpusztították. A kérdés, ha komolyan vesszük egyáltalán, kétféleképpen is megválaszolható anélkül, hogy állást kellene foglalnunk az ország második világháborús szerepvállalását illetően. Azért nem szerencsés a két téma összekapcsolása, mert megítélésük között nincs feltétlen oksági összefüggés. Nem tartom szerencsenmosdatásnak, ha a harmincas évek politikai vezető rétegének egyre aktívabb németbarát politikáját a revízió jogos igényével, az antant országok ellenséges magatartásával, később éppen a német megszállás elkerülésének igyekezetével magyarázzák. Mindebben sok igazság van. Az is vitathatatlan, hogy a német megszállás előtt a zsidó származásúak többségének életét nem fenyegette közvetlen veszély. (Leszámítva azokat, akik nem rendelkeztek magyar állampolgársággal, valamint a kényszermunkára, azaz fegyvertelen katonai munkaszolgálatra behívott férfiakat, akiket embertelen, megalázó körülmények között dolgoztattak, és nem titkolták előtűk, hogy halálukat nem tekintenék háborús veszteségnek.)

A gyilkosság azonban nem az egyetlen lehetséges bűn honfitársaink ellen. Az 1938-tól elfogadott zsidótörvények fokozatosan minden emberi joguktól megfosztottak, kiszolgáltatott és megvetett páriává tettek több százezer magyar zsidót. Ezekben az években ment végbe a népirtás előkészítése, az áldozatok elkülönítése, elszigetelése, megtörése, illetve a társadalom hozzászoktatása a zsidókkal szemben alkalmazott egyre kíméletlenebb rendszabályokhoz. Ha a harmincas évek közepétől fokozatosan nem válik elfogadottá, mintegy hivatalos világnézetté az antiszemitizmus, akkor valószínűleg a későbbiekben sem hagyta volna sorsára a magyar társadalom zsidóként azonosított honfitársait, nem nézi részvétlenül vagy éppen elégtétellel kifosztásukat és elpusztításukat. Tudom, hogy a zsidók fokozatos kiközösítése nem a majdani megsemmisítés tervszerű előkészülete volt, hanem a társadalmi igazságosság, a fajvédelem, a kultúrharc népszerű céljainak megvalósítása, ez azonban nem változtat a mondottakon. Sőt. A magyar ugyanis törvénytisztelő nép, ezt történelmünk során sokszor bebizonyítottuk. 1848-ban sincs szabadságharc, ha nem a király által szentesített törvényeket kell védelmezni. Éppen a törvényes zsidóüldözés évtizedében látom a legfőbb magyarázatát annak, hogy a nép, különösen pedig a hatóságok olyan készségesen működnek majd együtt 1944 nyarán a „végső megoldásban”. Hiszen csak folytatódott az, ami törvényes magyar királyi keretek között már régóta zajlott. A nemzet mint politikai közösség felelőssége ezek szerint tagadhatatlan, hiszen olyan bűnről beszélünk, amelyet még cselekvőképessége korlátlan birtokában követett el.

Ami a német megszállást illeti, az ettől függetlenül bátran nevezhető tragikus történelmi fordulathoz. Világossá tette az addig vitt politika teljes kudarcát, a németekkel való szembe fordulás kilátástalanságát, valamint azt is, hogy viselnünk kell majd az előre látható vereség valamennyi súlyos következményét. Minden okunk megvan tehát ma arra, hogy emléket, emlékművet állítsunk e gyászos eseménynek, amelynek egyik következménye a zsidó származású magyarok többségének meggyilkolása lett. Függetlenül attól, hogy a megszállás ténye a magyar állam és a magyar nemzet bűnrészességének megítélésén mit sem változtat. Az eddig elhangzottakon túl azért sem, mert a magyar államapparátus, a kormányzótól, akinek személye a jogfolytonosságot biztosította, az utolsó állomásfőnöki és csendőrmesterig, ha jelentős kádercserékkel is, de mint intézményrendszer a helyén maradt, a megszállás alatt is működött tovább. Együttműködött, magyarul: kollaborált. Amikor nem működött együtt – a fővárosi zsidóság deportálásának leállítására bizonyítja ezt –, az akció meg is hiúsult.

A németek nem gyakoroltak több közvetlen nyomást a magyar hatóságokra, mint később a szovjetek Rákosiékra, márpedig őket senki se mentené fel erre hivatkozva felelőségük alól. A nem fővárosi illetőségű zsidó népesség összegyűjtésének és eltávolításának hatalmas feladatát ugyan német tanácsadók közreműködésével, de teljes egészében a magyar hatóságok készítették elő és bonyolították le, mégpedig példás ügybuzgalommal, ezt bizonyítja az elképesztő gyorsasággal végrehajtott és teljes körűnek mondható zsidótlanítás. Az üldözöttek védelmére vagy akár csak a velük való szolidaritás kinyilvánítására a hivatalos Magyarország részéről hónapokon át semmi sem történt, kizárólag magánszemélyek nyújtottak számukra itt-ott menedéket. Ellenállásra pedig lett volna lehetőség – a németek által megszállt nyugati országok példája mutatja ezt. S hogy nálunk is lett volna, kiderül abból, hogy amikor fél esztendei tétovázás után Horthy október 15-én szembefordul a náciakkal, a nyilas rémuralom – és a kiugrási kísérlet kétségbeejtő ügytelensége – dacára a fegyveres ellenállás szórványos kísérleteinek lehetünk tanúi: kisegítő karhatalmi alakulatok, Görgey zászlóalj, partizánok stb. Ugyanakkor megélnék, főleg a fővárosban, a zsidók elrejtésére, megmentésére irányuló akciók is. Ha a kormányzó és a magyar hatóságok korábban, mindjárt a megszállás után tagadják meg ebben a kérdésben az együttműködést a németekkel, ez félreérthetetlen jeladás lett volna az ország nagyobb része számára, és ösztönözte volna a passzív vagy éppen aktív ellenállást. A zsidók tömeges elhurcolását valószínűleg meg is akadályozhatták volna: Németországnak ez a kérdés nem érte volna meg, hogy fegyveres konfliktusba bonyolódjon a hátszágban.

3. Ami megbocsátható, és ami nem

Úgy találtuk, hogy ami 1938 és 1945 között a magyar zsidóságot érte, jóvátehetetlen bűn, elkövetésében a magyar nemzet, a magyar állam bűnrészessége tagadhatatlan. Az áldozatok iránti kegyelet, a jövevényeknek otthont adó ország iránti méltányosság azonban azt kívánja, hogy a magyar–zsidó együttélés addigi történetét ne az utóbb bekövetkezett tragikus fordulat fényében lássuk. De azt is megköveteli, hogy a menthetetlen ne próbáljuk mentegetni, se a veszteséget kisebbíteni. Már csak azért se, mert az nemcsak „őket”, a zsidókat érte, hanem az egész nemzetet. Ez a belátás azonban nem vált általánossá. A következő több mint fél évszázadban a magyar társadalom többsége inkább hallgatással, kisebbsége pedig a zsidók elleni vádak makacs és elkeseredett ismételtetésével válaszolt a súlyos kihívásra: mihez is kezdjünk félmillió legyilkolt honfitársunk emlékével, bűnrészességünk tudatával?

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy társadalmunk be nem vallott, de annál súlyosabb teherként cipeli magával a zsidógyűlölet örökségét, s hogy ez az örökség felelős a kollektív tudat kóros elváltozásaiért. Az antiszemizmus – bármennyire fájdalmat okoz a népiertás túlélőinek és hozzátartozóiknak – ma elsősorban nem a zsidókat fenyegeti, hanem a magyarságnak árt.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a zsidó származású magyarok a megpróbáltatásokat elsősorban magyarként élték át. A gyógyíthatatlan trauma, ami nem engedi, hogy hozzátartozóik elvesztése és az átélt szenvedés idővel fájdalmas emlékké halványuljon bennük, magyar identitásuk válsága. Többségük számára folytathatatlannak tűnt az odáig több-kevesebb sikerrel követett életstratégia, hogy származásukat öntudatosan vállalva lehessenek magyarok ugyanúgy, mint a szlovák, német, szerb stb. származásúak. Az a meggyőződés vált kétségessé, hogy ez a sokféleség a magyar nemzet számára tényleges érték, és korántsem akadály a együttélésnek, a zsidó származásúak részvételének a nemzet sorsközösségében. Hogy büszkék lehetnek mindarra, amivel a zsidóság hozzájárult e közös vállalkozáshoz, annyi balszerencse közt s oly sok viszály után. Akik nem így éreztek, elhagyták az országot, akik nem így éreztek és mégis itt maradtak, lelkiileg belerokkantak, belezavarodtak, mert túlságos önmegtagadást követel vagy követelne tőlük, hogy ne magyarnak, hanem zsidó kisebbségnek tekinték magukat. Tetszik, nem tetszik, magyar identitásukat nem tudják hitelesen megtagadni, mivel az már fontosabb meghatározója létüknek, mint a zsidó örökség. Az antiszemita megnyilvánulásokkal szemben tanúsított túlérzékenységük pontosan ebből fakad: nem vagyunk eléggé zsidók ahhoz, hogy elviseljük, ha nem tekintenek bennünket eléggé magyarnak. Ehhez járul természetesen az üldöztetés kitörölhetetlen emléke, a félelem, valamint a felháborodás: „hát nem volt még elég?”

Zsidó túlérzékenységről beszélni egyébként senkinek sincs joga: semmiféle érzékenység nem lehet eltúlzott egy tömegsír fölött. Mindez nem mentség, hanem vád azokkal szemben, akik ezzel az érzékenységgel visszaélnak, tudatosan provokálják, vagy másképpen manipulálják, politikai céljaik szolgálatában.

De vajon mi élteti a zsidókkal szembeni gyűlöletet a holokauszt után? Nemcsak maga a gyűlölet mérgez, hanem annak felderítetlen vagy kimondhatatlan indítékai is. Ezek egyike szerintem a népiertás demográfijával, a másik a bűn lélektanával kapcsolatos. Lehet, hogy illúzió, de néha úgy érzem, ha az ezzel kapcsolatos felismerések elterjednének a társadalomban, annak jótékony hatása lehetne a közgondolkodásra.

Az első igen egyszerű. A vidéki magyar zsidóság szinte teljes egészében, a zsidó társadalom alsóbb rétegei túlnyomórészt füsttől és hamuvá lettek a megsemmisítő táborokban, elhullottak a halálmenetekben. Elvetemült holokauszt-tagadónak kell lenni ezek után

ahhoz, hogy valaki fel merje tenni a tapintatlan, de sokakban motoszkáló kérdést: „ha egyszer ennyire elpusztultak, akkor hogy lehet, hogy mégis ugyanolyan sokan vannak?” Az illető arra a megfigyelésre utal, hogy azokban a foglalkozásokban, amelyeket a háború előtt is sok zsidó származású művelt, például az orvosok, ügyvédek, színházi emberek, filmesek, zenészek stb. között jelenlétük csak kisebb mértékben csökkent a háború utáni évtizedekben, és ha valaki érzékeny erre, észreveheti, hogy részvételük meghatározó maradt mind a mai napig. Hogy lehetséges ez? Nos, úgy, hogy a főváros gettóba zárt zsidó népességének nagyobb része így-úgy túlélte a nyilas rémuralmat. Ezen belül itt is, de még vidéken is aránylag kedvezőbb túlélési esélyei voltak a zsidó társadalom maradéktalanul asszimilált, felső rétegeinek, amelyek jobb „keresztény” kapcsolatokkal rendelkeztek, időben elmenekültek vagy elrejtőztek. Ez magyarázza, hogy a reflektorfényben gyakrabban szereplő hivatások művelői között szinte alig tapasztalható a fogyatkozás, miközben a vidéki városokban és falvakban ma már alig élnek zsidó származásúak. (Más kérdés, hogy kinek és miért fontos számon tartani pályatársai származását. S hogy mennyiben és milyen alapon tekinthetők bármiféle zsidó közösség tagjainak azok a zsidó származású magyarok, akik az esetek többségében még csak nem is képesek felismerni egymást.)

A másodikról még kevesebb szó esik.

Az áldozat vagy hozzátartozói megbocsáthatnak annak a közösségnek, amelynek tagjai halálos bűnt követtek el ellenük. A megbocsátás idővel szinte elkerülhetetlen, ha gyilkos és áldozat egy közösséghez tartoznak, s az együttélés nem válik fizikailag lehetetlenné. Minden nép történelme a testvérháborúk és üldöztetések története.

A vallása, társadalmi hovatartozása vagy politikai meggyőződése alapján kiközösített csoport ellen elkövetett erőszakos cselekmények nálunk se mennek kivételszámra. Igaz, ezek sohasem jártak ehhez fogható népi mértékkel. A korábbi és későbbi esetekben az üldözök nem is törekedtek a kipécézett kisebbség teljes fizikai megsemmisítésére. De ha erkölcsi értelemben tagadhatatlan is a közös felelősség, ez korántsem jelenti, hogy az elkövetőket azonosíthatnánk a társadalom egészével. A zsidó magyarok osztozhatnak tehát a többi magyarral a gyászban és a szégyenben a történelem miatt. Mint zsidóknak pedig az örökös üldöztetés szomorú történelmi tapasztalata segít a szörnyű megrázkódtatás feldolgozásában. Megbocsátanak vagy sem, de az elkövetők ellen érzett jogos harag nem fajul általános magyarellenességgé.

Ezzel szemben azok, akik lelkiismeretük mélyén ott hordozzák a közvetlen vagy közvetett bűnrészesség eltörölhetetlen tudatát, nem bocsáthatnak meg azoknak, akiknek pusztulását tétlenül nézték vagy éppen előmozdították. Az önvádtól a legkönnyebben úgy szabadulhattak, ha az áldozatot ültették a vádlottak padjára. Szörnyű, ami a zsidókkal történt, gondolták, de így vagy úgy maguk tehetnek róla. 1944-ig hitték vagy sem a zsidók ellen felhozott sokféle vádat, 1944 után nem maradt más választásuk, muszáj volt hinniük. A továbbélő zsidógyűlölet, a túlélők elleni támadások a háború után ezzel a fájdalmas társadalomlélektani megfigyeléssel magyarázhatóak.

Továbbá azzal is, hogy a következő évtizedekben nálunk lehetetlenné vált a múlt feldolgozása, bevállása, kibeszélése. Egy olyan diktatúra nehezedett ráadásul az országra negyven éven át, amelynek vezetői és talpnyalói közt, mint köztudott, az egykori üldözöttek szép számban fordultak elő. (Nem mellesleg: áldozatai között is. Valamint azok között, akik tollal, fegyverrel harcoltak a diktatúra ellen.) Mindezt már minden oldalról megvilágították, feleslegesnek tartom részletezni, miért történt így. Nem utolsó sorban azért, mert a zsidóságból rég kivetkezett, magyarságától erőszakkal megfosztott csoport számára a háború után a teljes identitásvesztés iszonyatának vonzó alternatívája lehetett egy ideig a proletár internacionalizmus.

Ezt az emberileg nagyon is érthető tényt magyarázta félre már jó előre Németh László 1943-ban, a népi mozgalom balatonszárszói találkozáján, amikor a zsidótörvények kedvezőtlen hatásáról szólva a zsidók várható bosszúja miatt aggódott. Németh a szó szoros értelmében nem antiszemita, egyszerűen csak féltette a magyarságot a zsidó befolyástól. Itt elhangzott – és korábban, például a Kisebbségben lapjain részletesen kifejtett – gondolatai azonban kijelöltek egy kényszerpályát, amelyen a kölcsönös rosszhiszeműség szülte értelmezések egymást erősítve és igazolva azóta is haladnak. Még el sem gázosították a zsidó csecsemőket, még élnek a zsidó rabszolgák a kényszermunka-táborokban, köztük a szónok irodalmár pályatársai, Radnóti Miklós, Halász Gábor, Szerb Antal vagy a népi írók harcostársa, Sárközi György, amikor a korszak egyik legnagyobb hatású magyar gondolkodója arról beszél, hogy a revansvágyó zsidók Shylockként a magyarság szívét fogják követelni jóvátétel gyanánt. A bűntudatból és félelemből táplálkozó előítéletnek ez a szégyenletes megnyilatkozása – egy maradéktalanul tisztességes ember szájából – előképe lett annak az új típusú antiszemitzizmusnak, amelyről azt állítom, hogy azért nem bűn, mert már maga a büntetés.

4. Bűnhődés – a hallgatás kultúrája

A népi társadalom a magyarságra nézve a lehető legsúlyosabb következményekkel járt. Olyan mély sebet ejtett a társadalom testén, amely,

úgy látszik, nem képes begyógyulni. Érinteni se igen lehet. Ha nem így volna, mivel magyaráznánk, hogy a háború utáni társadalomfejlődés egyik legszembeötlőbb vonásáról szinte sohasem beszélünk, a szociológiai irodalomban is alig leljük nyomát? Ahol nem kifejezetten a zsidóság sorsáról értekeznek, hanem a huszadik század második felének magyar társadalom-, művelődés- vagy gazdaságtörténetéről, ott szinte soha nem kerül szóba, hogy a Budapesten kívüli magyar világból hirtelen eltűnt vagy négyszázezer ember.

Tátongó úrt hagytak maguk után. Rendszerint tapintatosan megkerüljük a kérdést és zavartan félrenézünk, véletlenül se hoznánk szóba, hogy kikről van szó. Nem csak a zsidókról egyébként. A városi és falusi középosztályokat később megtizedelte az osztályellenség elleni ádáz küzdelem is. Vidéki kisvárosok főutcáin járva évtizedeken át az volt, olykor még ma is az a benyomásom, mintha népvándorlás űzte volna el házaikból az eredetileg ott lakókat. A hanyatló, pusztuló lakóépületek, elhagyott bolt helyiségek, málló feliratok, egykori kávéházak, fogadók hült helye, az elvadult közterek mintha egy hirtelen letűnt civilizáció emlékét őriznék. Az államosítás és központosítás önmagában nem ad kielégítő magyarázatot megfigyelésünkre. Valójában a marhavagon kori népvándorlás következményét szemlélhetjük.

A lakosság tömeges kicserélődése pedig a zsidók elűzésével kezdődött, akiket később még sokan követtek: a németajkúak, a hivatalviselő dzsenteri, a birtokos parasztság. (Nem hiába járta a mondás, hogy a kommunizmus nem egyéb, mint a zsidótörvények hatályának kiterjesztése a nemzsidókra.) Az érintettek számát tekintve, és talán jelentőségében is a zsidótlanítás okozta a legnagyobb veszteséget. A kiegyezés korában és a századfordulón, tehát a magyar városfejlődés legdinamikusabb korszakában a zsidó polgárság gyarapodása volt a leginkább szembezőkő, ők építkeztek a legtöbbit, általában meghatározó volt közreműködésük a kisvárosok kereskedelmi és kulturális életének föllendülésében. Ne zsidó műemlékeket tessék keresni (a zsinagóga kivételével): a feltörekvő és egyértelműen asszimiláns magatartást követő zsidó középosztály a magyar polgári életforma színtereinek és stílusának kialakításában vállalt oroszlátrészt.

Amikor manapság arról beszélünk, hogy megszakadt a helyi gazdaság eleven vérkeringését életető kapcsolat város és falu között, amely a vidék termékeinek piacot biztosított, nem árt, ha ezt a kapcsolatot mindjárt a nevében is nevezzük: zsidó terménykereskedőnek, boltosnak, fuvarosnak, fogadósnak, hitelezőnek. De a helyi fűrésztelep, bőrgyár vagy malom tulajdonosa is nemegyszer közülük került ki, miután pénzüket rendszerint helyi vállalkozásba fektették. Az úgazdag zsidó virilitást azután szépen adakoztak közcélokra, és készségesen fizettek adót jól jövedelmező üzleti tevékenységük nyeresége után. Nem önzetlenségből tették, hanem mert a vagyongyarapítás a számukra (mint utóbb beigazolódott, szó szerint) a létkérdést jelentő beilleszkedés eszköze volt a magyar társadalomba. Igazi céljuk nem gazdasági, hanem érthető módon társadalmi természetű volt: emancipáció és integráció. Ebbeli buzgalmuk és valóságos teljesítményük idegenkedéssel vegyes elismerésre készíti a kortársakat. Az irodalmi művekből ambivalens érzelmek olvashatók ki, gúny és csodálat, féltés és féltékenység; bennünket most inkább a kérdés súlya, jelentősége érdekel, arról pedig bárkit meggyőzhet a korabeli szerzők egyöntetűen élénk reagálása. Másképpen kap ez hangot a moderneknél, Ady Endrénél vagy Krúdy Gyulánál, mint a hazai polgárosodás nagy vesztese, a parasztság nézőpontjából ítélt Tamási Áron, Veres Péter, Erdei Ferenc és társaik műveiben. A „túl jól sikerült” asszimilációval szemben érzett idegenkedés a mértékadó kultúra képviselőinél csak elvétve fajul hisztérikus és paranoid elutasítássá. A zsidók „magyarság-teljesítményét” ugyanis csak a hazai polgárosodás egészével együtt lehetett kérdésessé tenni, erre pedig Szekfű Három nemzedéke előtt komoly ember nem vállalkozott. Utóbb a veszedelmes gondolatkísérlet – milyen is lenne a modern Magyarország zsidók nélkül? – mégiscsak sikerült a valóságban véghezvinni. Kifosztásuk és eltávolításuk volt az a „nemzeti minimum”, amit a keresztény nemzeti kurzus társadalmi reform helyett kínálni tudott a szegénység sújtotta ország népének. Az eredmény kisebb és nagyobb városainkban más és másképpen jelentkezik, de mindenütt megrendítő: Nagyvárad zsidók nélkül nem magyar, Szeged nem polgári, Balassagyarmat nem város többé. S a centrum hanyatlását mindenütt megérintették a régió falvai.

Az eltűnt zsidóság emlékezetét a köteles kegyelet hivatalos megnyilvánulásain kívül szinte semmi sem őrzi, csak a néma falak. Ez részben érthető, és az asszimiláció sikerét bizonyítja. Ami fennmaradt szorgos munkálkodásuk eredményéből, nem különül el: felszívódott, szinte nyomtalanul, a magyar társadalom szövetébe. Ami pedig jóvátehetetlenül elveszett, az nekünk hiányzik, a magyar kultúrából hiányzik. Ameddig nem vagyunk képesek beszélni róla, sem a sebek gyógyításához, sem a hiány pótlásához nem lesz erőnk.

5. Bűnhődés – az antiszemitizmus mint világmagyarázat

Az elmúlt években a fenntartható vidékfejlődés hazai lehetőségeit és akadályait vizsgálva gyakran megfordultam falun, ahol interjúkat készítettem. Útjaim során nemegyszer hallottam derék, becsületes emberek keserű kifakadásait a zsidók ellen, akiknek politikai befolyását, lelkiismeretlen kapzsiságát az ő szegénységük és tehetetlenségük magától értetődő magyarázataként emlegették. Nem szívesen hoztam őket zavarba, mégis kénytelen voltam ilyenkor figyelmeztetni beszélgetőtársaimat, hogy jelen esetben a zsidó én vagyok. Bejelentésemet minden esetben kínos és hosszas magyarázkodás követte, hogy nekik személy szerint semmi bajuk a zsidókkal, hogy a zsidók is ugyanolyan emberek, mint bárki más. Hogy nem a magamfajta – értsd: aktuálisan létező – zsidókra gondoltak, hanem „azokra”. Kikre? Az elgondolásaikban létező absztrakt zsidóra, aki meghatározása szerint, tehát szükségképpen vétkes mindazon bűnökben, amelyekkel meghatározták kiletét. Az absztrakt zsidó: a valutaárfolyam ingadozása, az adók emelkedése, a hátrányos csereviszonyok a világpiacon, a fővárosiak által élvezett előnyök megszemélyesítve. Hogy

láthatatlan marad, ez hatalmának és sötét szándékainak ékes bizonyítéka. A posztmodern antiszemitanak nem kell a globalizációkritika szakirodalmát tanulmányoznia ahhoz, hogy tudja, a hatalom tere (ahol a döntések születnek) menthetetlenül elvált az ő köznapi tapasztalatának terétől. A zsidó ismerős figurája az ő szemében tökéletesen megszemélyesíti azokat, akik „odaát”, a globális hálózatokban ügyködnek, és természetesen a mi vesztünkön munkálkodnak. Tudom, hogy ez az ellenségkép-teremtő mechanizmus a hagyományos antiszemizmustól sem idegen, újdonság azonban, hogy az empirikus zsidóval kapcsolatos eleven tapasztalat nélkül is megél. Az antiszemiták sok esetben fel sem ismerik, akiket zsidóként kellene azonosítaniuk. Ez azonban egyáltalán nem akadálya, hogy világos fogalmaik legyenek a zsidók által elkövetett bűnökről, amelyek őket jogos védekezésre készítik.

Az antiszemizmus veszedelmes jelentősége csak a rendszerváltozás óta nyilvánvaló. Odáig nem tudhattuk pontosan, hányadán is állunk vele: felmérések bizonyították, hogy a hagyományos előítélet a zsidósággal szemben nálunk sem erőteljesebb, mint sok más európai országban, ahol ez nem jelent többé társadalmi problémát. A helyzetet találóan jellemezte egy korabeli pesti vicc: Magyarországon nincs antiszemizmus, de volna rá kereslet. E kereslet kielégítésére azóta számottevő iparág alakult.

De nem léphetünk kétszer ugyanabba a mocsokba: a mai antiszemizmus nem egyenes folytatása a réginek. Ami életben tartja, az ösztönzés és az információ immár kívülről érkezik – a politikai és kulturális antiszemizmus specialistáitól.

Talán ez a döntő minőségi különbség korunk és a tisztaeszlári vérvád kora közt.

A társadalom egy része még befogadja az ismerős elemekből építkező antiszemita világmagyarázatot, de többé nem maga állítja elő. (Már antiszemizmusból sem vagyunk önellátók!) A mai antiszemizmus többnyire öröklött vagy a politikai tömegkultúrából leszívargó, meglehetősen sematikus információkra támaszkodik, ezért mozgósító ereje szerény, jelentősége csökken. Nem a magyar–zsidó együttélés aktuális konfliktusai éltetik. Ezek az ellentétek tragikus módon, de rendeződtek a zsidók többségének eltüntetésével, a maradék teljesnek mondható asszimilációjával. Ha korábbi fejtegetéseim nem elhibáztak, akkor épp a „rendezés” módját és következményeit kell figyelembe venni, ha az újabb fejleményeket érteni akarjuk.

1. A háborút átélt nemzedék öngazoló zsidóellenessége nem tűnt el a nemzedék-váltással, mert a zsidókkal szemben táplált ellenszenvet igazolva látták, akik az öröklött előítéletek hatása alatt a kommunista diktatúrát a zsidók bosszújaként élték meg.

2. Demokratikus nyilvánosság híján az elfojtott büntudat kollektív feldolgozása nem mehetett végbe úgy, ahogyan az Németországban megtörtént. Nem került sor a zsidók üldözéséért vagy cserbenhagyásáért viselt felelősség megvitatására, tudatosítására, jelképes jóvátételére – beismerésére is csak felszínes politikai nyilatkozatok szintjén. (Ez nem a politika feladata volna.)

3. A náciizmus áldozatául esett népek némelyike, mint például a lengyelek vagy az ukránok aktívabban működtek közre zsidó honfitársaik elpusztításában, mint a magyarok, de erről ők is, mások is hajlamosabbak megfeledkezni. Nem harcoltak a náci Németország oldalán, nem vádolták őket háborús bűnökkel, a védekezés nem váltott ki belőlük elkeseredett dacreakciókat.

4. Végül, de nem utolsó sorban, nálunk a zsidó származásúak közéleti szerepvállalása, nagyobb arányú jelenléte az elitcsoportokban ma is bármikor alkalmat adhat és aktuális célpont gyanánt szolgálhat zsidóellenes indulatok számára. Más kelet-közép-európai országokban ez a körülmény, ne feledjük, többé nem áll fenn.

Adott tehát az egyik oldalon egy sértett és sérült zsidó származású népesség, melynek részaránya a szellemi foglalkozások körében változatlanul magas, befolyása azonban elenyésző, mivel viselkedésük, érdekeik vagy nézeteik alapján többé távolról sem alkotnak egységes csoportot. Egy kivétellel: többségük nemcsak az antiszemizmus megnyilvánulásaira érzékeny, hanem bizalmatlan bármely program vagy eszme iránt, amely a közösségi hovatartozásnak, a hagyománynak egyáltalán jelentőséget tulajdonít (lévén, hogy sokuknak a magyar és a zsidó identitáshoz egyaránt igen problematikus a viszonya).

A másik oldalon ott találjuk a háromszorosan frusztrált antiszemitákat. Frusztráltak, mert kisebbségbe szorultak, és valami olyasmit észlelnek, amit a „megtévesztett” többség nem akar észrevenni, nevezetesen, hogy a nemzetsors és a személyes sors valamennyi kudarcáért a zsidók felelősek. Frusztráltak azért is, mert sokuk számára a gyűlölet kárpótlás csupán önazonosságuk hiányosságaiért, az életpálya kudarcáért. Azt hiszem, azért kell gyűlölniük másokat, mert nem tudják eléggé szeretni önmagukat, övéiket. Miért nem tudják? Mert nem sajátították el a magukénak vallott hagyományt, mert nem élték át a mieinket, a nemzeti vagy

egyéb közösséget egyesítő vállalkozás katarzisát, mert atomizálódott társadalomban élnek, annak is a perifériáján, vagy éppen ellenkezőleg, meg nem értett prófétái a nemzet elárult ügyének. Végül frusztráltak azért is, mert fogcsikorgatva bár, de bizonyos mértékű türelmet kell tanúsítaniuk halálos ellenségükkel szemben.

A cionista világhatalom nemzetközi összeesküvése a szegény magyarság vesztére tör, nyíltan nem szólhatnak tehát, pedig a zsidók már idehaza is minden teret elfoglalnak előlük. Ehhez képest igazán szerény elégtétel a névtelen mocskolódás a világhálón, a közéletet elborító kódolt antiszemitizmus, nagy néha egy-egy zsidó emlékhely vagy jelkép meggyalázása.

Mindkét csoport identitásának szerves része a másik létjogosultságának elvitatása. Feloldhatatlan szembenállásuk pedig korántsem marginális jelenség: már régen az lehetne, de sajnos, nem az. Mindkettő szorosan kötődik számos, a közéletet foglalkoztató témához, hovatovább olyan rejtett rendező elvként működik, amely eltorzítja a valóságos alternatívák és oppozíciók felismerését és párbeszédét. Hamis alternatívák közül pedig csak rosszul lehet választani.

Korábban azt állítottam, hogy az antiszemitizmus ma inkább a magyar társadalmat sújtja és bünteti, nem a zsidó származásúakat. Nem a zsidókat diszkriminálja Magyarországon, hanem Magyarországot Európában. A zsidók elleni gyűlölet kiújuló tünetei a hazai szcénát újra és újra civilizálatlan, perverz színben tüntetik fel az idegenek szemében, akik törzsi háborúinkat viszolyogva szemlélik, és az áporodott sérelmek, szalonképtelen indulatok viaskodásából vonnak le következtetéseket. Vagy kihasználják e helyzetet, ha érdekükben áll. Márpedig aligha szorul bizonyításra, hogy az ország megítélése számunkra nem hiúsági kérdés, hanem létkérdés. Tudják ezt azok is, akik az antiszemitizmus vádjával lármázzák fel ellenünk a fél világot, és azok is, akik menetrendszerű, ordenáre zsidózással igyekeznek rászorgálni e vádra. Az időzítés nemegyszer arra utal, hogy jól körülhatárolható bel- vagy külpolitikai érdekeket szolgálnak vele. Nem a zsidókat, hanem Magyarországot hozzák hátrányos helyzetbe az ilyesmire rendkívül rosszul reagáló nemzetközi közvélemény előtt. Vagy itthon igyekeznek elejét venni, hogy egy-egy időszerű kérdés a maga érdeme szerint kerüljön megvitatásra azáltal, hogy a szembenálló nézetek egyikét lezsidózzák vagy a másikat lemagyarozzák.

Hogyha valaki világnézeti ellenfelét eleve vitaképtelennek tartja, és szilárd meggyőződése, hogy érvei mögött bevallhatatlan, sötét szándékok rejtőznek, gondolkodása menthetetlenül eltorzul. Igénytelené válik a saját igazságával szemben is, amely többé nem szorul igazolásra. A szembenézés a múlttal, a jövő lehetőségeiről szóló eszmecsere, a politikai irányzatok vetélkedése újra és újra félresiklik, az igazi ellentétek kibeszélhetetlenné, feloldhatatlanná válnak, a vita acsarkodássá zúlik és a tétje felfoghatatlanná a kívülálló számára, aki nem érti, hogy a honi kocsmban már megint a liberális zsidókkal, a nemzetgyalázókkal és idegenszívűekkel való leszámolás zajlik, vagy éppen ellenkezőleg, az ősmagyar nacionalizmus és a fasiszta veszély leleplezése, kirekesztéstől elhatárolódásig és viszont. Közéleti vitáink terméketlensége és méltatlanul alacsony színvonalra nem utolsósorban ennek tudható be: a leírt sorok hadsorokként értendők, a világnézeti törésvonalakba orvlövészek fészkeltek be magukat.

Bűnhődésünk legsúlyosabb része ez.